

(Research Article)
**Document validation and textual and intertextual analysis of the
twenty-seventh letter of Nahj al-Balagha**

Karim Alimohammadi¹, Abdolmajid Alimohammadi^{2*}

Submit Date: 25 April 2023

Revise Date: 9 June 2023

Accept Date: 11 September 2023

Publication Date: 22 September 2023

(Page 47-69)

Abstract

The validation of hadiths has always been one of the methods of hadith studies. In line with its importance, Islamic scholars have been challenged to validate the narrations of Nahj al-Balagheh with regard to the authenticity of its narrations. The unique teachings and eloquent text of Nahj al-Balaghah prevent giving up its hadiths under the pretext of its unauthenticated document. The present article deals with the validation of letter 27 of Nahj al-Balagheh and evaluates two documents of Sheikh Mofid and Muhammad bin Ibrahim Thaqafi, emphasizing the accepted rules of ilm al-Rijal, and elevates letter 27 from an unauthenticated source to a documented and valid text. Then letter 27 was submitted to textual analysis and by interpreting Nahj al-Balagha with Nahj al-Balagha, the common themes from the sermons, letters and words of wisdom in letter 27 and those in other narrations and statements from Nahj al-Balagha were extracted confirming the issuance of that content by the Imam. Then, by creating a narrative system for the Testament of Muhammad bin Abi Bakr, the text was analyzed intertextually based on other hadith books. The present study uses a descriptive analytical and library-based method and the related software for collecting data, the originality of the text and the attribution of letter 27 to Amirul Momineen was proved and confirmed.

Keywords: Amirul Momineen peace be upon him, The twenty-seventh letter of Nahj al-Balagheh, Muhammad bin Abu Bakr, Document validation, Textual analysis, Intertextual analysis.

1. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran

2. A graduate in the fourth level of the seminary of Qom

*: Corresponding Author:

Email: tqmajid@yahoo.com

How to cite this article: Alimohammadi, K., & Alimohammadi, A. M. (2023). Document validation and textual and intertextual analysis of the twenty-seventh letter of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(42), 47-69. DOI: 10.22084/NAHJ.2024.28397.2979

Extended Abstract

1. Introduction

In document validation, the first step is to confirm that letter 27 is documented because, despite the numerous documents, it is not acceptable to consider this letter as undocumented. In the second step, the narrators of the covenant should be examined and their authenticity and reliability or reliability should be clarified in terms of the accepted rules among religious scholars in document validation and also in terms of the order of the classes of narrations. In the third step, it is necessary to go to the text of the agreement and analyze it textually and intertextually to prove the authenticity of the text of the narration and prove its credibility. After going through the three stages, it is possible to verify the authenticity of the attribution of letter 27 of Nahj al-Balagha to Amirul Momineen (peace be upon him) through the reliability of news and the authenticity of the text of the narration.

There have been many case studies about Nahj al-Balagha, the most common point of which is the explanation of its teachings. But there is not much activity in the field of document validation. Everything that exists in this field is the expression of the sources of Nahj al-Balagha. Especially in the case of letter 27, no research was found in the field of document validation, and textual and intertextual analysis.

2. Research Method

This is a descriptive-analytical study. Data was collected using the library method in the field of hadith sciences and the field of juristic studies. The present study examines the 27th letter of Nahj al-Balagha.

3. Conclusion

After researching the documents of the testament of Muhammad bin Abi Bakr and the contents of the narrations of Muhammad bin Ibrahim Thaqafi, Ibn Shuba Harrani, Sheikh Mufid and Sayyid Razi, the following results were obtained:

Amirul Momineen, peace be upon him, wrote a detailed letter to Muhammad bin Abi Bakr. Based on the studies, the letter has been definitively sent. Sayyid Razi narrates this covenant as letter 27 of Nahj al-Balaghah in the form of messengers, but there are two quotes from Sheikh Mufid and Muhammad bin Ibrahim Thaqafi who narrated the covenant with a document attached to the Imam. As a result, letter 27 is not an undocumented text but a valid and documented one. After validating the two documents in Amali Mufid and Al-Gharat Thaqafi, it was clarified that the Amali document is undocumented due to the presence of negligent and

unknown narrators and the Al-Gharat document is undocumented due to the existence of unreliable and reprehensible narrators. In the textual validation, all passages of letter 27 of Nahj al-Balagha were textually authenticated, matched and verified with other sermons, letters and words of wisdom in Nahj al-Balagha in terms of content with the method of interpreting Nahj al-Balagha with Nahj al-Balagha, and the consistency of letter 27 with other narrations of Nahj al-Balagha was confirmed. For intertextual validation, quotations from Mufid's Amali, al-Saqfi's al-Gharat, Tohf al-Aqool by Ibn Shuba Harrani and Sayyid Razi's Nahj al-Balagha were compared and after determining the commonalities and differences of the quotations, it became clear that everything that Sayyid narrated in Nahj al-Balagha is available in the mentioned narrative books, with the difference being that Seyyed Razi quoted his selection from the covenant, and the only difference is its briefness and detailed nature. As a result, the authenticity of the attribution of letter 27 of Nahj al-Balagha to Imam Ali (PBUH) was verified through textual analysis through the reliability of the narration and the strength and originality of the text although the credibility of the narrator and its proof was not confirmed, the authenticity of Nahj al-Balagha was confirmed by two documents from Sheikh Mufid and Mohammad Thaqafi.

References [In Persian]

- Ghaemini, A. R. (1389). *Biology of the text (Semiology and interpretation of the Qur'an)*. Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought.
- Hassanzadeh Amoli, H. (1383). *The perfect human being in Nahj al-Balagha*. Tehran: alef.lam.mim.
- Javadi Amoli, A. (1399). *Tasnim*. Qom: Esra.
- Makarem Shirazi, N., & A group of researchers. (1386). *The message of Imam Amirul Momineen (peace be upon him) is a new and comprehensive commentary on Nahj al-Balagha*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiy.
- Mirzaei, F., & Vahedi, M. (2009). *Intertextual relations between Quran and Ahmad Matar's poems*. Literature and language bi-quarterly, number 25.
- Oshrieh, R., Khaksar Kandar, M., & Naqeeb, M. (2017). *Validation of the authenticity of the 219th sermon of Nahj al-Balagha by examining the challenges and hadith and historical views of the sermon*. Alavi research paper.
- Sobhani Tabrizi, J. (1418). *Encyclopedia of classes of jurists*. Qom: Institute of Imam Sadiq (peace be upon him).

References [In Arabic]

- Al-Husseini Al-Khatib, Sayyid Abdel-Zahra. (1988). *Sources of Nahj al-Balagha and its chains of narration*. Beirut: Dar Al-Zahra, peace be upon her.
- Al-Moussi, Khalil (2000). *Readings in Arabic poetry, hadith and contemporary*. Beirut: Ittihad al-Katab al-Arabi.

- Al-Rabidi, Abdussalam. (2012). *The absent text in the modern Arabic poem*. Amman: Dar Ghaida for publishing and distribution.
- Arshi, Imtiaz Alikhan. (1987). *Based on Nahj al-Balagha*. Qom: Al-Thaqalayn Library, the Qur'an and its descendants.
- Astarabadi, Muhammad. (2001). *The article's approach to investigating the conditions of men*. Qom: Founder of the Al-Bayt Foundation, peace be upon them, to revive heritage.
- Assadollahi, Kh., Fathi, B., Moharrami, R., & Aghaei, M. (2020). Please write to me about the prohibitions of Nahj al-Balagha in the garden of Sanaei in Ruwikard Benamtnit. *Faslnameh Nahj al-Balagha*, 8, 29, 1-21.
- Dhahabi, M. (1984). *Biographies of noble figures*. Beirut: Al-Resala Foundation.
- ----- (1962). *The balance of moderation in criticizing men*. Beirut: Dar al-fekr.
- Hilly, Hassan bin Yusuf. (1990). *Summary of conditions in knowing the conditions of men*. Qom: Dar al-zakhaer.
- Hosseini Milani, Seyyed Ali. (1993). *Nafahat al-Azhar*. Qom: Mehr Publications.
- Ibn Dawood Hali, Hassan. (1963). *Al-rejal*. Tehran: University of Tehran.
- Ibn Emad, Abdul Hai. (1986). *Shazart al-zahab fi akhbar man zahab*. Beirut: Dar Ibn Kathir.
- Ibn Hajar Asklani, Ahmad. (1970). *Lesan al-Mizan*. Beirut: Al-Alami Institute of Press.
- Ibn Hayyun, Noman. (1959). *Sharh al-akhbar*. Qom: Qom teachers community.
- Ibn Hibban, Muhammad. (1973). *Al-Thaqat*. Hyderabad: Ottoman encyclopedia.
- Ibn Khalkan, Ahmad. (No date). *Wafayat alaeiyan w aniba' abna' alzaman*. Beirut: Publication of Al-Fiqahah.
- Ibn Qutaiba Dinuri, Abdullah. (1992). *Al-maaref*. Cairo: Egyptian General Book Authority.
- Ibn Shuba Harrani, Hassan. (1984). *Tahf al-Aqool from the family of the Prophet, peace be upon him and his family*. Qom: Islamic Publication Institute.
- Jazayeri, Mohammad Jaafar. (1995). *Huda al-Talib fi Sharh al-Makasab*. Bija: Talia Al-Nur.
- Kashef Al-Ghita, Hadi. (1935). *Mustardak Nahj al-Balagha*. Beirut: Andalus School.
- Kashi, Abu Amr. (1988). *Al-rejal*. Mashhad: Mashhad University Publishing Institute.
- Khoei, Seyyed Abulqasem. (1992). *The dictionary of Rijal al-Hadith and the description of Tabaqat Al-Rawat*. Najaf: Emam Khoei Institute.
- Khorasani, Muhammad Kazem. (2006). *Kefayat al_ool*. Qom: Al-Bayt Foundation, peace be upon them, for the revival of heritage.
- Mamqani, Abdullah. (2002). *Tanqayh almaqal fay eilm alrajali*. Qom: Al-Al-Bait Institute, peace be upon them.
- Mirjehani Tabatabai, Hasan. (1967). *Misbah al-Balagha fi Miskat al-Sayagha*. Qom: Hassan Mirjahani.
- Mofid, Mohammad. (1992). *Al-amali*. Qom: Sheikh Mufid Congress.
- ----- (1992). *Al-ekhtesas*. Qom: International conference of Lalfia Sheikh Al-Mofid.

- Motaghi Handi, Ali. (1980). *Kanz alemmal fay sunan al'aqwal w al'ahwal*. Beirut: Risala Institute.
- Negashi, Ahmad. (1997). *Al-rejal*. Qom: Islamic publishing institute.
- Rayan, Masoumeh (2021). Considering Sanji Hikmat 136 with a focus on the righteousness of the expressions of women's jihad in good faith. *The chapter on the meaning of Nahj al-Balagha*, 9, 36, 19-1.
- Safadi, Salahuddin. (1999). *Al-Wafi belvafayat*. Beirut: Darahiya al-Trath.
- Samani, Abu Said. (1962). *Al-ansab*. Hyderabad: Council of the Ottoman Encyclopedia.
- Shahrastani, Muhammad. (1995). *Al-malal and al-nahl*. Beirut: Dar al_maarefat.
- Sharaf al-Din Ameli, Sayyid Abd al-Hussein. (1957). *Al-murajaeat*. Qom: The International Assembly of Ahl al-Bayt, peace be upon them.
- Shobeyri Zanjani, Sayyed Musa. (2014). *Al-jame fi al-rejal*. Qom: Wali al-Asr Foundation for Islamic Studies.
- Tabarani, Suleiman. (1994). *The great dictionary*. Cairo: Ibn Taymiyyah Library.
- Tabari Amoli, Imad al-Din. (1963). *The good news of the Chosen One, may God bless him and his family, to the Shiites of Al-Murtada, peace be upon him*. Najaf: Al-Haidariyya Library.
- Thaqafi, Muhammad bin Ibrahim. (1989). *Al-garat*. Qom: Dar Al-Kitab Al-Islami.
- Tusi, Muhammad bin Hassan. (1983). *Al-rejal*. Qom: Al-Al-Bayt Institute, peace be upon them.
- ----- (1993). *Al-amali*. Qom: Publication of Al-Fiqahah.
- ----- (1996). *Al-fehrest*. Qom: Publication of Al-Fiqahah.
- Wahid Behbehani, Muhammad Baqir. (1994). *Al-fawayid al-hayiriy*. Qom: Islamic Thought Academy.
- Yafee, Abdullah. (1996). *Murat aljanan waeibrat alyaqzan fi maerifat ma yuetabar min hawadith alzamani*.

(مقاله پژوهشی)

اعتبارسنجی سندی و تحلیل متنی و بینامتنی نامه ۲۷ نهج البلاغه

کریم علی محمدی^۱، عبدالمجید علیمحمدی^{۲*}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۰۵

انتشار مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۲۰

(از ص ۵۲ تا ۶۹)

چکیده

اعتبارسنجی روایات، همواره یکی از ره‌آوردهای حدیث‌شناسی بوده است. در راستای این مهم، اعتبارسنجی روایات نهج‌البلاغه با توجه به مرسل بودن آن‌ها، دانشمندان اسلامی را به چالش کشیده است. تعالیم بی‌بدیل و متن مستحکم نهج‌البلاغه، مانع دست کشیدن از احادیث آن به بهانه ارسال در سند است. نوشتار پیش رو به اعتبارسنجی سندی نامه ۲۷ نهج‌البلاغه پرداخته و دو سند از شیخ مفید و محمد بن ابراهیم ثقفی را با تأکید بر قواعد مقبول رجال‌شناسی، مورد ارزیابی قرار داده و نامه ۲۷ را از لحاظ سندی از مرسل به مسند ارتقا می‌دهد. سپس نامه ۲۷ را تحلیل متنی نموده و با تفسیر نهج‌البلاغه با نهج‌البلاغه از خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها، مضامین مشترک نامه ۲۷ با سایر روایات نهج‌البلاغه را استخراج نموده و صدور آن محتوا از امام را تأیید می‌کند. سپس با تشکیل منظومه روایی برای عهدنامه محمد بن ابی بکر از سایر کتب حدیثی به تحلیل بینامتنی می‌پردازد. پژوهش حاضر، با شیوه توصیفی-تحلیلی و روش کتابخانه‌ای و نرم افزاری در گرد آوری داده‌ها، اصالت متن و صحت انتساب نامه ۲۷ را به امیرمؤمنان علیه‌السلام احراز و اثبات می‌نماید.

کلید واژه‌ها: امیرمؤمنان علیه‌السلام، نامه ۲۷ نهج‌البلاغه، محمد بن ابی بکر، اعتبارسنجی سندی، تحلیل متنی، تحلیل بینامتنی.

۱. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

۲. دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

کتاب شریف نهج البلاغه، منظومه‌ای ارزشمند از کلمات امیرمؤمنان علیه‌السلام است. این کتاب، ارائه کننده نسخه‌ای جامع از سبک زندگی علوی و ایدئولوژی شیعه است. نهج البلاغه مرهمی بر دردهای جانکاه بشریت است، زیرا عالی‌ترین روش آزادی انسان‌ها را در ابعاد مختلف مورد بررسی قرار می‌دهد و منادی عدالت اجتماعی است. «نهج البلاغه معجزه قولی امیرمؤمنان علیه‌السلام است» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳ش: ۵۰)؛ اما چگونه می‌توان روایاتی که سندهای آن‌ها از ابتدای متن روایت حذف شده را پذیرفت؟ آیا می‌توان اسناد روایات نهج البلاغه را از منابع دیگر یافت؟ یا بایستی روایاتی که سند آن‌ها ذکر نشده را کنار گذاشت؟ این پرسش‌ها و پرسش‌های دیگر از این دست، ذهن اندیشمندان را به خود درگیر نموده است. برخی اندیشمندان کتاب‌هایی با عناوین مصادر و منابع نهج البلاغه به رشته تحریر در آورده‌اند؛ اما آیا راه دیگری برای اعتبارسنجی متون روایات وجود ندارد؟

۱-۱. بیان مسئله

یکی از کلمات گهربار امیرمؤمنان علیه‌السلام، عهدنامه محمد بن ابی بکر برای زعامت مصر است. این نامه دارای آموزه‌هایی سترگ در حیطه اخلاق فردی، اجتماعی و سیاسی است. بهره‌مندی از تعالیم نورانی این عهدنامه در گرو احراز صحت انتساب آن به حضرت است؛ اما محذوف بودن اسناد نهج البلاغه، صحت انتساب را چالش‌برانگیز می‌کند. افرادی همچون ابن خلکان در «وفیات الاعیان»، صلاح‌الدین صفدی در «الوافی بالوفیات»، یافعی در «مرآت الجنان»، ابن عماد در «شذرات الذهب»، ابن حجر عسقلانی در «لسان المیزان»، ذهبی در «میزان الاعتدال» و «سیر اعلام النبلاء» و ... نهج البلاغه را به دلایلی همچون: سند نداشتن و سب صحابه کلام امام علی علیه‌السلام نمی‌دانند (ن.ک: ابن خلکان، بی تا: ۳/۳۱۳؛ صفدی، ۱۴۲۰ق: ۲۰/۲۳۱؛ یافعی، ۱۴۱۷ق: ۳/۴۳؛ ابن عماد، ۱۴۰۶ق: ۵/۱۶۹؛ ابن حجر، ۱۳۹۰ق: ۴/۲۲۳؛ ذهبی، ۱۴۰۵ق: ۱۷/۵۸۹؛ ذهبی، ۱۳۸۲ق: ۳/۱۲۴). چنانکه ذهبی می‌نویسد: «و من طالع کتاب نهج البلاغه جزم بأنه مکذوب علی أمير المؤمنين علي عليه السلام» (همان). در مقابل ایشان، علمای بسیاری از شیعه و سنی به دفاع از حقانیت نهج البلاغه برخاسته و در این راه قلم زده‌اند. در میان آن مدافعان حریم ولایت، برخی منابع و مصادر نهج البلاغه را استخراج نموده‌اند، همچون: مستدرک نهج البلاغه، استناد نهج البلاغه، مصباح البلاغه فی مشکات الصیغه و مصادر نهج البلاغه و أسانیده (ن.ک: کاشف الغطاء، ۱۴۵۴ق: عرشی، ۱۳۹۹ق: میرجهانی، ۱۳۴۶ش؛ حسینی خطیبی، ۱۴۰۹) نوشتار پیش رو پژوهشی است در امتداد حرکت مدافعان حریم ولایت با این امتیاز که کار رجالی و سندشناسی در مورد نامه ۲۷ را به‌طور تفصیلی انجام داده است.

در اعتبارسنجی سندی، تدبیر نخست، مسند دانستن نامه ۲۷ است، زیرا با وجود اسناد متعدد، مرسل بودن این نامه پذیرفتنی نیست. در گام دوم بایستی راویان عهدنامه، بررسی گردیده و با لحاظ قواعد مقبول میان علما رجال در اعتبارسنجی سندی و نیز لحاظ ترتیب طبقات روایات، توثیق و تضعیف ایشان روشن گردد. در گام سوم بایستی به سراغ متن عهدنامه رفت و آن را تحلیل متنی و بینامتنی کرد تا اصالت متن روایت اثبات شده و به وثوق خبری رسید (ن.ک: ربیعان، ۱۴۰۰: ۱۹-۱). پس از طی نمودن مراحل سه‌گانه، احراز صحت

انتساب نامه ۲۷ نهج البلاغه به امیرمؤمنان علیه السلام از راه وثوق خبری و اصالت متن روایت، امکان پذیر می‌گردد. از این رو نوشتار حاضر درصدد پاسخ به پرسش‌های ذیل است:

آیا نامه ۲۷ نهج البلاغه مرسل است یا مسند؟

اگر مسند است آیا سند آن معتبر است یا خیر؟

آیا در اعتبارسنجی متنی و بینامتنی، می‌توان به وثوق خبری نامه ۲۷ رسید؟

صحت انتساب نامه ۲۷ به امیرمؤمنان علیه السلام را از چه راهی می‌توان احراز کرد؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های موردی متعددی، درباره نهج البلاغه صورت گرفته که نقطه اشتراک بیشتر آن‌ها، تبیین آموزه‌های نهج البلاغه است. در برخی پژوهش‌ها به اعتبارسنجی متن و اصالت روایت پرداخته شده است؛ همانند: مقاله «اعتبارسنجی اصالت خطبه ۲۱۹ نهج البلاغه با بررسی چالش‌ها و دیدگاه‌های حدیثی و تاریخی خطبه» اثر دکتر رحمان عشریه و همکاران که در دو فصلنامه پژوهش‌نامه علوی به چاپ رسیده است؛ اما در حیطه اعتبارسنجی سندی فعالیت چندانی به چشم نمی‌خورد. هر آنچه در این عرصه وجود دارد، بیان مصادر و منابع نهج البلاغه است (ن.ک: الحسینی الخطیب، ۱۳۶۷ش). به‌ویژه در مورد نامه ۲۷ هیچ پژوهشی در عرصه اعتبارسنجی سندی، تحلیل متنی و بینامتنی یافت نشد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

اعتبارسنجی و بازشناسی احادیث مقبول از نامقبول، جریانی کهن و ریشه‌دار بوده و در مکتب اهل‌بیت علیهم السلام تأکیدهای فراوانی بر آن، به‌منظور جلوگیری از ورود احادیث نامعتبر به عرصه معرفت دینی شده است. با توجه به جایگاه والای نهج البلاغه و تعالیم فوق‌العاده آن، اعتبارسنجی روایات و احراز صحت انتساب آن به امیرمؤمنان علیه السلام، بی‌تردید دستاوردهای ارزشمندی به همراه دارد که مهم‌ترین آن، پاسخی مستحکم به مخالفان نهج البلاغه و همچنین عدم ابتلاء به بی‌اعتمادی مطلق و کنار نهادن گنجینه معنوی احادیث است.

۲. بحث

۱-۲. اعتبارسنجی سندی

در این مقال، اعتبار سندی عهدنامه محمد بن ابی بکر در سه کتاب نهج البلاغه، الغارات و امالی مفید اعتبارسنجی می‌شود:

بررسی سند سید رضی در نهج البلاغه: روایت نهج البلاغه مرسل است.

۱-۲. بررسی سند الغارات

«قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَحَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ خَالِدٍ الْأَسَدِيُّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ عَبَّادَةَ»

إِبْرَاهِيمَ: ابراهیم بن محمد بن سعید الثقفی (متوفای ۲۸۳ق) کوفی، ثقه و امامی بوده که در دوران حضور ائمه علیهم‌السلام زندگی می‌کرد. وی نخست زیدی مذهب بوده که به امامیه، تغییر مذهب داد و کتاب‌های متعددی همچون: کتاب الغارات را به رشته تألیف درآورده است (نجاشی، ۴۱۸ق: ۱۶؛ طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۲؛ طوسی، ۱۴۰۴ق: ۴۵۸؛ حلی، ۱۴۱۱ق: ۵). مرحوم مامقانی، ابراهیم ثقفی را در نهایت وثاقت دانسته است (مامقانی، ۱۴۲۳ق: ۳۰۷/۴).

يَحْيَىٰ بَنُ صَالِحٍ: نامی از وی در کتب رجال شیعه نیست اما آیت‌الله شبیری می‌نویسد: یحیی بن صالح همان ابو زکریا الوُحاطی الحمصی از روایان اهل سنت است (شبیری زنجانی، ۱۴۳۶ق: ۳۶۵/۱۱) سمعانی وی را با عنوان «صدوق ثقه» توصیف می‌کند (سمعانی، ۱۳۸۲ق: ۲۸۶/۱۳) و ابن حبان، یحیی بن صالح را توثیق می‌کند و تاریخ وفات وی را سال ۲۲۲ قمری معرفی می‌کند (ابن حبان، ۱۳۹۳ق: ۲۲۳/۹ و ۱۲۶/۴ و ۲۶۰/۹) با توجه به اینکه تاریخ وفات ابراهیم بن محمد سال ۲۸۳ قمری است بنابراین ترتیب طبقات و امکان تلقی روایات نیز وجود دارد. در نتیجه یحیی بن صالح ثقه و سنی مذهب است. مَالِكُ بْنُ خَالِدِ الْأَسَدِيِّ (کوفی): شیخ طوسی نام وی را در زمره اصحاب امام صادق علیه‌السلام آورده است (طوسی، ۱۴۰۴ق: ۳۰۲).

الْحَسَنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ: وی از نوادگان امام مجتبی علیه‌السلام است که شیخ طوسی او را در زمره اصحاب امام صادق علیه‌السلام بر می‌شمارد (طوسی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۹). مامقانی او را امامی می‌داند اما در توثیق یا تضعیف او توقف کرده و او را مجهول می‌داند (مامقانی، ۱۴۲۳ق: ۲۹۱/۱۸).

عَبْدُ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ: وی فرزند حسن مثنی و نوه امام حسن مجتبی علیه‌السلام است (ابن داود، ۱۳۴۲ش: ۲۰۱/۱؛ طوسی، ۱۴۰۴ق: ۱۳۹ و ۲۲۸). آیت‌الله خوئی بعد از بیان روایات ذم عبدالله بن الحسن نتیجه می‌گیرد که او مجروح و مذموم است و دست‌کم وثاقت و حسن حال وی قابل اثبات نیست (خویی، ۱۴۱۳ق: ۱۷۵/۱۱-۱۷۰). مامقانی تصریح می‌کند که آنچه اولی است تضعیف این راوی است (مامقانی، ۱۴۲۳ق: ۶۸/۱۹).

عَبَايَةَ (بن ربیع): شیخ طوسی (ره) ایشان را در لیست کسانی آورده که از امیرمؤمنان و امام حسن علیهما‌السلام روایت کرده‌اند (طوسی، ۱۴۰۴ق: ۷۱ و ۹۵). محقق خوئی (ره) دو عنوان «عَبَايَةَ الْأَسَدِيِّ» و «عَبَايَةَ بَنِ رَبِيعٍ» را یکی دانسته است (خویی، ۱۴۱۳ق: ۲۷۴/۱۰). علامه حلی (ره) از برقی (ره) نقل کرده که ایشان را از خواص و از اصفیای امیرمؤمنان علیه‌السلام شمرده است (حلی، ۱۴۱۱ق: ۱۹۳). محقق استرآبادی نیز این روایت: «عَنْ عَمْرَانَ بْنِ مَيْمَنٍ، قَالَ دَخَلْتُ أَنَا وَ عَبَايَةَ الْأَسَدِيِّ عَلَى امْرَأَةٍ مِنْ بَنِي أَسَدٍ يُقَالُ لَهَا حَبَابَةُ الْوَالِيَّةِ، فَقَالَ لَهَا عَبَايَةَ تَدْرِينَ مَنْ هَذَا الشَّابُّ الَّذِي مَعِيَ قَالَتْ لَا، قَالَ مَهْ ابْنُ أَخِيكَ مَيْمَنٍ. قَالَتْ: إِي وَ اللَّهِ إِي وَ اللَّهِ، ثُمَّ قَالَتْ أَلَا أُحَدِّثُكُمْ بِحَدِيثٍ سَمِعْتُهُ مِنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ؟ قُلْنَا بَلَى، قَالَتْ: سَمِعْتُ الْحُسَيْنَ بْنَ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ: نَحْنُ وَ شِيعَتُنَا عَلَى الْفِطْرَةِ الَّتِي بَعَثَ اللَّهُ عَلَيْهَا مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَائِرِ النَّاسِ مِنْهَا بَرَاءً.» (کشی، ۱۴۰۹ق: ۳۳۲/۱-۳۳۱) را نشان حسن اعتقاد وی دانسته است (استرآبادی، ۱۴۲۲ق: ۳۰۶/۶). ایشان روایات

دیگری نیز در فضیلت امام علی علیه السلام نقل کرده است (ابن حیون، ۱۳۷۹ق: ۵۴۴/۲؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۱۸/۱۲؛ متقی هندی، ۱۴۰۱ق: ۶۰۷/۱۱).

۲-۱-۱. سند شیخ مفید در امالی

«قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ حُبَيْشِ الْكَاتِبِ قَالَ: أَخْبَرَنِي الْحَسَنُ بْنُ عَلِيِّ الرَّعْفَرَانِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو إِسْحَاقَ إِبرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّقْفِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عُثْمَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ عَنْ فَضَيْلِ بْنِ الْجَعْدِ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ الْهَمْدَانِيِّ» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۶۲-۲۶۰).

محمد بن محمد بن نعمان: وی از علمای بزرگ قرن پنجم (متوفای ۴۱۳ق) و از بزرگ‌ترین متکلمان امامیه به شمار می‌آید و فردی مطمئن در نقل حدیث است (طوسی، ۱۴۰۴: ۳۳۳). نجاشی (ره) درباره وی می‌نویسد: «محمد بن محمد بن نعمان بن عبدالسلام ... بن قحطان، متوفای سال ۴۳۶ قمری، شیخ و استاد ما هستند و فضل وی در فقه، کلام، روایت، وثاقت و علم، مشهورتر از آن است که نیازمند بیان باشد». در ادامه ۱۷۱ اثر از ایشان را نام می‌برد (نجاشی، ۱۴۱۸ق: ۴۰۳-۳۹۹).

أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ حُبَيْشِ الْكَاتِبِ: نام او در کتب رجالی ذکر نشده و مهمل است.

الْحَسَنُ بْنُ عَلِيِّ الرَّعْفَرَانِيِّ: نام او در کتب رجالی ذکر نشده و مهمل است.

أَبُو إِسْحَاقَ إِبرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ النَّقْفِيِّ: امامی و صحیح المذهب است هر چند که ابتدا زیدی بوده است. او فردی ثقه و مطمئن در نقل حدیث است (نجاشی، ۱۴۱۸ق: ۱۷؛ طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۴؛ حلی، ۱۴۱۱ق: ۵).

عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عُثْمَانَ: نام او در کتب رجالی ذکر نشده و مهمل است.

عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ: نام او در کتب رجالی ذکر نشده و مهمل است.

فَضَيْلِ بْنِ الْجَعْدِ: نام او در کتب رجالی ذکر نشده و مهمل است.

أَبِي إِسْحَاقَ الْهَمْدَانِيِّ (عمرو بن عبدالله ابواسحاق السبئی): درباره او اختلاف وجود دارد؛ شیخ طوسی (ره)، ابواسحاق الهمدانی را کوفی و تابعی دانسته اما یک‌مرتبه از اصحاب امام صادق علیه السلام عنوان می‌کند (طوسی، ۱۴۰۴ق: ۲۴۸) و دیگر بار او را از اصحاب امیرالمؤمنین علیه السلام (همان: ۸۷) و بار دیگر از اصحاب امام حسن علیه السلام می‌شمارد (همان: ۹۸). شاید این اختلاف در طبقه، به این سبب است که دو نفر با این کنیه معروف بوده‌اند: یکی عمرو بن عبدالله ابواسحاق السبئی و دیگری ابواسحاق السبئی بن کلیب (خوبی، ۱۴۱۳ق: ۱۸/۲۱). آنچه در این روایت به قرینه مروی عنه می‌تواند قابل اثبات باشد، این است که ابی اسحاق الهمدانی، عمرو بن عبدالله است. شیخ مفید (ره) ضمن حدیثی از محمد بن جعفر المؤدب، ابواسحاق السبئی الهمدانی را از شهدای کربلا و عابدترین و مورد اعتمادترین اهل زمانه خویش و از ثقات امام سجاد علیه السلام معرفی می‌کند (مفید، ۱۴۱۳ق: ۸۷). محقق خوئی (ره) این حدیث شیخ مفید را دچار اشکالات متعدد دانسته و در نتیجه می‌نویسد: بعید نیست که این راوی از عامه باشد و همچنین وثاقت او ثابت نشده است (خوبی، ۱۴۱۳ق: ۱۱۱-۱۱۲/۱۳). مامقانی نیز عامی بودن او را پذیرفته است (مامقانی، ۱۴۳۳ق: ۱۰۹/۹)؛ ابن حبان، او را در زمره ثقات می‌شمرد (ابن حبان، ۱۹۷۳م: ۱۷۷/۵). گرچه ابن قتیبه و شهرستانی بر شیعه بودن عمرو بن عبدالله السبئی تأکید دارند (ابن قتیبه، ۱۹۹۲م: ۶۲۴؛ شهرستانی، ۱۹۹۵م:

۲/۲۷). وی از سران محدثانی بود که ناصبی‌ها، مذهب او را در اصول و فروع نمی‌پسندیدند، زیرا او بر شیوه اهل بیت علیهم‌السلام حرکت می‌کرد و به تبعیت از ایشان در همه امور دینی پایبند بود و در روایت کردن احادیث ولایت و حقانیت امیرمؤمنان علیه‌السلام نقش فعالی داشت، از این رو صاحبان صحاح سته او را شیعه می‌دانند (حسینی میلانی، ۱۴۱۴ق: ۱۵/۱۶). ذهبی از قول جوزجانی نقل می‌کند: در کوفه گروهی بودند که مردم مذهب ایشان (تشیع) را نمی‌پسندیدند، آن‌ها از سران محدثان کوفه بودند؛ مانند ابواسحاق السبیبی و ... که مردم به صدق گفتار ایشان ایمان داشتند (ذهبی، ۱۳۸۲ق: ۶۶/۲). علامه شرف‌الدین و آیت‌الله سبحانی نیز بر شیعه و ثقه بودن ابواسحاق السبیبی تأکید می‌کنند (عاملی، ۱۳۷۷ق: ۲۰۸-۲۰۷؛ سبحانی، ۱۴۱۸: ۴۸۰/۱)، بنابراین، قول مختار، شیعه و ثقه بودن عمرو بن عبدالله بن علی ابواسحاق السبیبی الهمدانی است. گفتنی است شیخ طوسی و عمادالدین طبری نیز عهدنامه محمد بن ابی بکر را به تبع شیخ مفید با همین سند نقل کرده‌اند. (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۶-۲۴؛ طبری، ۱۳۸۳ق: ۲/۴۴).

۲-۱-۲. ارزیابی سند

پس از بررسی و پژوهش‌های رجالی بر اساس قواعد مقبول، اعتبار سندی نامه ۲۷ اثبات نگردید، زیرا روایت نهج‌البلاغه مرسل است و سند امالی شیخ مفید به سبب وجود راویان ناشناس و مهمل؛ همچون: «عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ حُبَيْشِ الْكَاتِبِ، الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الرَّعْفَرَانِيِّ وَ...» و سند الغارات به سبب ضعف برخی راویان؛ همچون: عبدالله بن الحسن بن الحسن از اعتبار لازم برخوردار نیست. هر چند زیدی بودن عبدالله بن الحسن بن الحسن آسیبی به اعتبار سند نمی‌زند، زیرا زیدیه و امامیه در روایات امیرمؤمنان علیه‌السلام اختلافی با هم ندارند و امیرمؤمنان علیه‌السلام نقطه اشتراک دو مذهب است، لکن جرح او از راه مذهبش نیست بلکه به سبب روایات متعددی است که بر علیه او از اهل بیت علیهم‌السلام رسیده است.

۲-۲. متن شناسی و تحلیل متنی

می‌توان نامه ۲۷ نهج‌البلاغه را در حیطه متن‌شناسی و تحلیل متنی به چهار بخش تقسیم کرد: اخلاق اجتماعی رهبر، اخلاق پرهیزکاران، ضرورت یاد مرگ و اخلاق مدیران اجرایی. اکنون متن هر یک از بخش‌های چهارگانه مورد بررسی و تحلیل متنی قرار می‌گیرد.

۱-۲-۲. اخلاق اجتماعی رهبر

در بخش نخست، امیرمؤمنان علیه‌السلام به محمد بن ابوبکر می‌نویسد: «با مردم فروتن، نرمخو، مهربان، گشاده رو و خندان باش؛ در نگاه‌ها، نیم نگاه‌ها و خیره شدن به مردم، به تساوی رفتار کن تا بزرگان در ستمکاری تو طمع نکنند و ناتوان‌ها از عدالت تو مأیوس نگردند، چون خداوند از شما بندگان درباره اعمال کوچک و بزرگ، آشکار و نهان خواهد پرسید؛ اگر کیفر دهد، شما استحقاق بیش از آن را دارید و اگر ببخشد از بزرگواری اوست.» حضرت در این بیان شیوا، دوگانگی رفتار مسئولان و تبعیض میان غنی و فقیر را سبب اصلی ایجاد ناامیدی در میان اقشار مستضعف جامعه معرفی کرده و منشأ کیفر را صفت عدل و منشأ عفو را فضل الهی عنوان می‌کند. اکنون با تأمل در سیاق این بخش از عهدنامه محمد بن ابوبکر می‌توان آن را بسیار مشابه عهدنامه مالک اشتر یافت. چنانکه حضرت در نامه ۵۳ خطاب به مالک می‌نویسد: «مهربانی با

مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همگان دوست و مهربان باش. مبدا مانند حیوان شکاری خوردن آنان را غنیمت دانی، زیرا مردم دودسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تو و دسته دیگر همانند تو در آفرینش هستند.» همین سیاق دعوت به عدالت و مهرورزی را در حکمت ۴۷۶ نهج البلاغه، می‌توان یافت؛ آنجا که حضرت به والی فارس، زیاد بن ابیه می‌نویسد: «عدالت‌پیشه کن و از سختگیری و ستم کردن حذر کن، زیرا سختگیری باعث آوارگی مردم شده و ستم کردن، باعث جنگ می‌شود.» (حکمت/۴۷۶) همچنین خطاب به والی آذربایجان، اشعث بن قیس می‌نویسد: «حکمرانی برای تو طعمه نیست، بلکه اماتی است بر عهده‌ات و از تو خواسته‌اند تا دستور ما فوق خود را رعایت نمایی. تو حق نداری تا در امور رعیت به دلخواه رفتار کنی و جز به اعتماد به فرمانی که تو را می‌رسد به کار بزرگی دست بزنی. مالی از مال خدای بزرگ در اختیار توست و تو از جمله خزانه‌داران او هستی تا آن را به من تحویل دهی. امید است من از بدترین والیان برای تو نباشم.» (نامه/۵) در نتیجه بخش نخست نامه ۲۷، دارای محتوایی است که می‌توان هم سیاق آن را در قسمت‌های دیگر نهج البلاغه، فراوان یافت.

۲-۲-۲. اخلاق پرهیزکاران

امیرمؤمنان علیه‌السلام در بخش دوم می‌نویسد: «ای بندگان خدا! آگاه باشید پرهیزکاران به سلامت از دنیای زودگذر گذشتند و آخرت جاودانه را گرفتند. با مردم دنیا در دنیاشان شریک گشتند، اما مردم دنیا در آخرت آن‌ها شریک نشدند. پرهیزکاران در بهترین خانه‌های دنیا سکونت کردند و بهترین خوراک‌های دنیا را خوردند و همان لذت‌هایی را چشیدند که دنیا داران چشیده بودند و از دنیا بهره گرفتند همان‌گونه که سرکشان و متکبران دنیا بهره‌مند بودند. سپس از این جهان با توشه‌ای فراوان و تجارتي پرسود، به سوی آخرت شتافتند. لذت پارسایی در ترک حرام دنیا را چشیدند و یقین داشتند در روز قیامت از همسایگان خدایند، جایگاهی که هر چه درخواست کنند، داده می‌شود و هرگونه لذتی در اختیارشان قرار دارد.» در جهان بینی توحیدی امیرمؤمنان علیه‌السلام، اهل تقوا، دنیا را هدف ندانسته بلکه وسیله‌ای می‌دانند که از آن زاد و توشه آخرت را جمع‌آوری می‌کنند و این سبک زندگی، همان محتوای آیه شریفه است که فرمود: ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ (بقره/۲۰۱)؛ و بعضی می‌گویند: «پروردگارا! به ما در دنیا نیکی عطا کن! و در آخرت نیز نیکی مرحمت فرما! و ما را از عذاب آتش نگاه دار.»

در تحلیل محتوایی این فراز از نامه ۲۷، می‌توان محتوای آن را در موارد متعددی از نهج البلاغه یافت. چنانکه امام علی علیه‌السلام برای فراوانی روزی چنین دعا می‌کند: «خدایا، ابرویم را با بی‌نیازی حفظ فرما و حرمتم را با تنگدستی نشکن تا از آنان که روزی تو را خواهند روزی خواهم و از شرار مردم، خواستار عطوفت باشم و به ثنای کسی که به من ببخشاید، دچار آیم و به بدگویی آن که از بخشیدن به من دریغ ورزد مبتلا گردم و تو ما و رای این همه، اختیاردار بخشش و منعی، زیرا بر هر چیز توانایی» (خطبه/۲۲۵).

مولای متقیان علیه‌السلام در پاسخ شخصی که در حضور ایشان دنیا را مذمت کرد، چنین دنیا را معرفی می‌کند: «دنیا سرای صدق و راستی است، برای آن کس که به راستی با آن رفتار کند و جایگاه عافیت است، برای کسی که از آن چیزی بفهمد و سرای بی‌نیازی است، برای آن کس که از آن توشه گیرد و محل موعظه

و اندرز است برای کسی که از آن اندرز گیرد. دنیا مسجد دوستان خدا، نمازگاه فرشتگان پروردگار، محل نزول وحی الهی و تجارت‌خانه اولیای الهی است. آن‌ها در دنیا، رحمت خدا را به دست آورده و بهشت را از آن بهره گرفتند» (حکمت/۱۳۱).

امیرمؤمنان علیه‌السلام در بیان آثار فقر به محمد حنیفه فرمود: «پسرم از فقر بر تو می‌ترسم، از آن به خداوند پناه ببر، زیرا فقر دین را ناقص و عقل را سرگردان می‌کند و پدیدآورنده دشمنی است» (حکمت/۳۱۹). همچنین امام علیه‌السلام در تبیین عوامل پایداری دین و دنیا به جابر بن عبدالله انصاری چنین فرمود: «ای جابر! استواری دین و دنیا به چهار چیز است: عالمی که علم خود را به کار گیرد، نادانی که از فراگیری سر باز نزند، سخاوتمندی که در بذل و بخشش بخل نوزد و نیازمندی که آخرتش را به دنیا نفروشد؛ بنابراین هرگاه عالم علمش را ضایع کند (و به کار نگیرد)، جاهل از فراگیری علم خودداری خواهد کرد (زیرا به علم عالم بدبین می‌شود) و هرگاه اغنیا در نیکی بخل ورزند، نیازمندان آخرت خود را به دنیا می‌فروشند. ای جابر! کسی که نعمت فراوان خداوند به او روی آورد نیاز مردم به او بسیار خواهد شد. در این حال آن کس که وظیفه واجب خود را در برابر نعمت‌های الهی انجام دهد، زمینه دوام و بقاء آن‌ها را فراهم ساخته و آن کس که به وظیفه واجب خود در برابر آن‌ها عمل نکند، آن‌ها را در معرض نابودی قرار داده است» (حکمت/۳۷۲). امیرمؤمنان علیه‌السلام در تبیین سبک زندگی اسلامی به امام مجتبی علیه‌السلام چنین می‌نویسد: «اسراف را کنار بگذار و میانه‌روی پیشه کن. از امروز به فکر فردا باش و از اموال دنیا به مقدار ضرورت برای خویش نگهدار و زیادی را برای روز نیازمندی (در قیامت) از پیش بفرست.» (نامه/۳۱) و در جای دیگر همین معنا را چنین می‌فرماید: «بخشنده باش ولی ولخرج مباش و (در زندگی) حسابگر باش ولی سخت‌گیر و تنگ‌نظر مباش.» (حکمت/۳۳) همچنین در جای دیگر می‌فرماید: «ای مردم! دنیا سرای گذر است و آخرت جای ماندن، پس از گذرگاه خود برای اقامتگاه خود (توشه) گیرید.» (خطبه/۸۶) در نتیجه با در کنار هم قرار دادن روایات هم سیاق، می‌توان به منظومه محتوایی از فرمایشات امیرمؤمنان علیه‌السلام در نهج‌البلاغه رسید و تفسیر نهج‌البلاغه با نهج‌البلاغه را پایه‌گذاری کرد.

۳-۲-۲. ضرورت یاد مرگ

حضرت در بخش سوم نامه به ضرورت یاد مرگ اشاره نموده و می‌نویسد: «ای بندگان خدا! از مرگ و نزدیک بودنش بترسید و آمادگی‌های ضروری را برای مرگ فراهم سازید که مرگ جریانی بزرگ و مشکلی سنگین به همراه خواهد آورد؛ یا خیری که پس از آن شرّی وجود ندارد و یا شرّی که هرگز نیکی با آن نخواهد بود؛ پس چه کسی از عمل‌کننده برای بهشت، به بهشت نزدیک‌تر و چه کسی از عمل‌کننده برای آتش، به آتش نزدیک‌تر است؛ شما همه شکار آماده مرگ هستید. اگر توقف کنید شما را می‌گیرد و اگر فرار کنید به شما می‌رسد. مرگ از سایه به شما نزدیک‌تر است، نشانه مرگ بر پیشانی شما زده شد، دنیا پشت سر شما در حال درهم پیچیده شدن است، پس بترسید از آتشی که ژرفای آن زیاد، حرارتش شدید و عذابش نو به نو وارد می‌شود، در جایگاهی که رحمت در آن وجود ندارد و سخن کسی را نمی‌شنوند و ناراحتی‌ها در آن پایان ندارد. اگر بتوانید که خوفتان از خدا شدید و گمانتان به او نیکو باشد، بین این دو واقعیت جمع کنید، زیرا

حسن ظنّ عبد به پروردگارش به میزان ترس او از خداست و بهترین مردم در گمان نیکو به خداوند کسی است که ترسش از خداوند شدیدتر باشد.» در اندیشه مولای متقیان علیه السلام، یاد مرگ از مهم‌ترین رموز رستگاری است. اگر مسئولان جامعه، یاد مرگ را فراموش نکنند، هرگز به دنبال لذت‌های دنیوی نمی‌روند. در تحلیل متنی این فراز از نامه ۲۷، می‌توان روایات هم سیاق بسیاری را در نهج البلاغه یافت که مؤید همین معنا است. چنانکه حضرت در وصیت خود به امام حسن علیه السلام در نامه ۳۱ می‌فرماید: «پسرم! بدان تو برای آخرت آفریده شده‌ای نه برای دنیا، برای فنا نه برای بقا (در این جهان)، برای مرگ نه برای زندگی. تو در منزلگاهی قرار داری که هر لحظه ممکن است از آن کوچ کنی، در سربازی که باید زاد و توشه از آن برگیری... پسرم! بسیار به یاد مرگ باش و به یاد آنچه به سوی آن می‌روی و پس از مرگ در آن قرار می‌گیری به گونه‌ای که هرگاه مرگ به سراغ تو آید تو خود را (از هر نظر) آماده ساخته و دامن همت را در برابر آن به کمر بسته باشی. نکند ناگهان بر تو وارد شود و مغلوبت سازد.»

ضرورت یاد مرگ یکی از کلمات محوری امیرمؤمنان علیه السلام است؛ چنانکه می‌فرماید: «هر که بسیار یاد مرگ باشد، به اندکی از دنیا خشنود گردد» (حکمت/۳۴۹).

«کسی که دوری سفر آخرت را به یاد داشته باشد، خود را آماده خواهد ساخت» (حکمت/۲۸۰).

«خوشا به حال کسی که به یاد معاد است و برای حساب روز قیامت کار کند» (حکمت/۴۴).

«کسی که مراقب مرگ باشد به سوی خوبی‌ها شتاب کند» (حکمت/۳۱).

حضرت خطاب به حارث همدانی می‌نویسد: «بسیار به یاد مرگ و عالم پس از مرگ باش و هرگز آرزوی مرگ مکن مگر با شرطی مطمئن و استوار که از اعمال خود مطمئن باشی» (نامه/۶۹).

همچنین در ضرورت یاد مرگ می‌فرماید: «یاد مرگ از دل‌های شما رفته و آرزوهای فریبنده جای آن را گرفته است. دنیا بیش از آخرت شما را تصاحب کرده و متاع زودرس دنیا بیش از متاع جاویدان آخرت در شما نفوذ کرده است و دنیازدگی قیامت را از یادتان برده است» (خطبه/۱۱۳). «شما را به یادآوری مرگ و کمی غفلت از آن سفارش می‌کنم و چگونه از چیزی غفلت می‌کنید که از شما غافل نیست و چگونه از کسی که شما را مهلت نمی‌دهد مهلت می‌خواهید» (خطبه/۱۸۸).

حضرت در تبیین تفاوت اهل دنیا و آخرت می‌فرماید: «گروهی تنها برای دنیا تلاش می‌کنند و دنیا آنان را از آخرت بازداشته است. نسبت به بازماندگان خود از فقر، وحشت دارند ولی از فقر خویش (برای جهان دیگر)، خود را در امان می‌دانند، بنابراین عمر خود را در منافع دیگران نابود می‌کنند (و دست‌خالی به آخرت می‌روند). گروه دیگر برای آنچه بعد از دنیاست تلاش می‌کنند؛ سهم آنان بدون نیاز به کار و کوشش فراوان از دنیا به آن‌ها می‌رسد. چنین کسانی هر دو سود را برده و هر دو سرا را با هم مالک شده‌اند. آن‌ها در درگاه خدا آبرومندند و هر چه بخواهند، خداوند از آن‌ها دریغ نمی‌دارد» (حکمت/۲۶۹).

مولای متقیان علیه السلام درباره انس خویش با مرگ چنین می‌فرماید: «سوگند به خدا، انس و علاقه فرزند ابی‌طالب به مرگ در راه خدا از علاقه طفل به پستان مادر بیشتر است» (خطبه/۵). در نتیجه با توجه به این روایات و بسیاری دیگر از روایات نهج البلاغه، می‌توان به منظومه‌ای هم سیاق از کلمات امیرمؤمنان

علیه‌السلام رسید که در متن شناسی، محتوایی هماهنگ را دنبال می‌کنند. اگر نامه ۲۷ نهج‌البلاغه، کلام امیرمؤمنان علیه‌السلام نبود، بی‌تردید نمی‌توانست هماهنگی و وحدت رویه با دیگر خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه داشته باشد.

۴-۲-۲. اخلاق مدیران اجرایی

فراز چهارم نامه ۲۷ را می‌توان در سه بخش مورد تحلیل متنی قرار داد:

۱-۴-۲-۲. مخالفت با هوای نفس

امیرمؤمنان علیه‌السلام در بخش چهارم به اخلاق مدیران اجرایی اشاره نموده و می‌نویسد: «ای محمدبن‌ابی‌بکر بدان که من تو را سرپرست بزرگ‌ترین لشکر یعنی لشکر مصر، قرار دادم. بر تو سزاوار است که با خواسته‌های دل مخالفت کرده و از دین خود دفاع کنی، هر چند ساعتی از عمر تو باقی نمانده باشد. خدا را در راضی نگه‌داشتن مردم به خشم نیاور، زیرا خشنودی خدا جایگزین هر چیزی بوده اما هیچ چیز جایگزین خشنودی خدا نمی‌شود.»

نهج‌البلاغه مملو از تأکید و تصریح امیرمؤمنان علیه‌السلام به مخالفت با هوای است. از این رو به مواردی

اشاره می‌شود:

«جز این نیست که ابتدای بروز آشوب‌ها و فتنه‌ها، هواهایی است که مورد تبعیت قرار می‌گیرند» (خطبه/۵۰).
 «خدا رحمت کند کسی که شهوت خود را مهار کند و هوای نفس را ریشه کن سازد؛ زیرا هوای این نفس را کندن، بسیار دشوار است و این نفس همواره به مقتضای هوا طلبی خود میل به معصیتی دارد» (خطبه/۱۷۶).
 «ای بندگان خدا! از محبوب‌ترین بندگان در پیشگاه ربوبی، بنده‌ای است که خداوند او را در مبارزه با نفس خود و ساختن آن، یاری فرماید» (خطبه/۸۷).

«ای مردم! ترسناک‌ترین چیزی که بر شما می‌ترسم، دو چیز است: پیروی از هوای نفس و آرزوی طولانی؛ اما پیروی از هوای نفس، انسان را از حق بازمی‌دارد و آرزوی طولانی، آخرت را به دست فراموشی می‌سپارد» (خطبه/۴۲).

امام علی علیه‌السلام در عهدنامه مالک اشتر چنین می‌نویسد: «دستور می‌دهد او را به تقوای الهی و تقدیم اطاعت خداوندی بر همه چیز و (دستور می‌دهد) که نفس خود را از شهوت بکشد و از طغیان‌ها بازدارد؛ چون نفس آدمی را سخت به بدی وادار می‌کند، مگر آن که خدا رحم کند. پس هوایت را مالک باش و نفست را از اقدام به آنچه برای تو حلال نیست سخت بازدار؛ زیرا انصاف و عدالت درباره نفس، جلوگیری جدی از اقدام نفس است در هر چه که بخواهد یا نخواهد» (نامه/۵۳).

۲-۴-۲. اهمیت نماز

«نماز را در وقت خودش به‌جای آور، نه اینکه در بیکاری زودتر از وقتش بخوانی و به هنگام درگیری و کار آن را تأخیر بیندازی و بدان همه کردار خوبت در گرو نماز است.» مولای متقیان علیه‌السلام پیوسته بر اقامه نماز تأکید دارد و این امر، محدود به نامه ۲۷ نیست بلکه سراسر نهج‌البلاغه، آکنده از عطر نماز است؛ چنانکه می‌فرماید: «برپا داشتن نماز نشانه اصلی دین است» (خطبه/۱۱۰).

«خدا را، خدا را، مراقب باشید در مورد نماز؛ چرا که نماز، ستون دین شماست» (نامه/۴۷).

«نماز موجب تقرب هر پرهیزگار و حج جهاد هر ناتوان است» (حکمت/۱۳۶).

«امر نماز را مراعات کنید و آن را محافظت نمایید و بسیار به جایی آورید و با آن به خدا تقرب جوید؛ زیرا نماز بر مؤمنین فریضه‌ای است نوشته شده و وقت آن تعیین گردیده» (خطبه/۱۹۹).

۳-۲-۴-۲. پیشوای هدایتگر و گمراه کننده

«قسمتی از نامه) امام هدایتگر و زمامدار گمراهی، هیچ‌گاه مساوی نخواهند بود، چنان که دوستان پیامبر صلی الله علیه و آله و دشمنانش برابر نیستند. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به من فرمود: «بر امت اسلام، نه از مؤمن و نه از مشرک هراسی ندارم، زیرا مؤمن را ایمانش بازداشته و مشرک را خداوند به جهت شرک او نابود می‌سازد، من بر شما از مرد منافقی می‌ترسم که درونی دو چهره و زبانی عالمانه دارد، گفتارش دلپسند و رفتارش زشت و ناپسند است.»

آیت‌الله مکارم در شرح این فراز می‌نویسد: از تعبیر به «منه» برمی‌آید که آنچه در نهج البلاغه آمده، تمام نامه نبوده، بلکه بخش‌هایی از آن است (مکارم، ۱۳۸۶ ش: ۳۷۱/۹).

«برترین بندگان در نزد خداوند سبحان، امام عادل است که هدایت‌شده و مردم به وسیله او هدایت شوند و سنت و طریقه دانسته شده پیامبر صلی الله علیه و آله را برپا دارد و بدعت نادرست را از بین برد. همانا بدترین مردم نزد پروردگار، پیشوای ستمگری است که خود گمراه باشد و دیگران هم به وسیله او گمراه شوند و سنت‌های برگرفته از دین را نابود و بدعت‌های ترک شده خلاف دین را زنده سازد» (خطبه/۱۶۴).

همچنین امام علیه‌السلام ویژگی‌های منافقان را چنین شرح می‌دهند: «شما را از منافقان می‌ترسانم، چون آن‌ها گمراه و گمراه کننده‌اند، خطاکار و به خطاکاری تشویق کننده‌اند، به رنگ‌های گوناگون ظاهر می‌شوند، از ترفندهای گوناگون استفاده می‌کنند. برای شکستن شما از هر پناهگاهی استفاده می‌کنند و در هر کمینگاهی به شکار شما می‌نشینند، قلب‌هایشان بیمار و ظاهرشان آراسته است، در پنهانی راه می‌روند و از بیراهه‌ها حرکت می‌کنند. وصفشان دارو و گفتارشان درمان اما کردارشان دردی است بی‌درمان، بر رفاه و آسایش مردم حسد می‌ورزند و بر بلاء و گرفتاری مردم می‌افزایند و امیدواران را ناامید می‌کنند. آن‌ها در هر راهی کشته‌ای و در هر دلی راهی و بر هر اندوهی اشک‌ها می‌ریزند، مدح و ستایش را به یکدیگر قرض می‌دهند و انتظار پاداش می‌کشند، اگر چیزی را بخواهند اصرار می‌کنند و اگر ملامت شوند، پرده‌داری می‌کنند و اگر داوری کنند، اسراف می‌ورزند. آن‌ها برابر هر حقی باطلی و برابر هر دلیلی شبهه‌ای و برای هر زنده‌ای قاتلی و برای هر دری کلیدی و برای هر شبی چراغی تهیه کرده‌اند» (خطبه/۱۹۴).

مخالفت با هوای نفس، دفاع از دین خدا، جلب رضایت خدا و برپایی نماز، دستورالعمل‌های امیرمؤمنان علیه‌السلام خطاب به مسئولان است. در پایان نامه، حضرت نسبت به خطر منافقان هشدار داده و فرمایش پیامبر خدا صلی الله علیه و آله را یادآور می‌شوند؛ بنابراین وحدت رویه در متن و هم‌ساقی روایات متعدد نهج البلاغه با نامه ۲۷، وجود قوت متن و نیز همخوانی آن با خطوط کلی قرآن و عترت، دلالت بر وثوق خبری دارد. باید دانست که اصطلاح وثوق خبری یا صدور در جایی استفاده می‌شود که از صادر شدن یک

روایت از معصومان علیهم‌السلام اطمینان حاصل شود. این اطمینان می‌تواند از راه سند حدیث (به‌طور جداگانه) یا قرائن دیگر حاصل گردد. اصطلاح وثوق مخبری یا سندی نیز در جایی استفاده می‌شود که از صحت سند یک روایت اطمینان حاصل شود (المروج‌الجزائری، ۱۴۱۶ق: ۳۶۳/۴). اهمیت وثوق خبری یا صدوری، آنگاه آشکار می‌شود که امام صادق علیه‌السلام، ملاک پذیرش روایت را مطابقت آن، با قرآن و سنت معرفی می‌کند (کشی، ۱۴۰۹ق: ۲۲۴). در مواردی ممکن است وثوق مخبری وجود نداشته باشد، اما وثوق خبری از وثوق مخبری مهم‌تر است، چه بسا روایتی با سند صحیح به معصوم برسد اما متن آن مخالف خطوط کلی قرآن و عترت باشد که در چنین موردی کلام معصوم، حمل بر تقیه شده و کنار گذاشته می‌شود. در میان آثار علما و اندیشمندان، این رویکرد بسیار به چشم می‌خورد. چنانکه مرحوم صاحب کفایه می‌نویسد: «ضعف سند خبر به‌واسطه ظن به صدور یا صحت مضمون آن، جبران شده و آن روایت تحت ادله خبر موثوق به داخل می‌شود» (خراسانی، ۱۴۲۷ق: ۳۳۲). مرحوم بهبهانی می‌نویسد: «روایت ضعیف السندی که ضعف آن با شهرت جبران شده به مراتب، بسیار اقوی از روایت صحیح السندی است که غیر منجر باشد» (وحید بهبهانی، ۱۵۱۵ق: ۴۷۹). همچنین آیت‌الله جوادی آملی تصریح می‌کند: «با اغماض از سند، حق بودن محتوا، سبب پذیرش مضمون آن است» (جوادی آملی، ۱۳۹۹ش: ۵۴/۵۴).

۲-۳. تحلیل بینامتنی

بینامتنیت یا متن پنهان (Intertextuality)، شکل‌گیری معنای متن توسط متون دیگر است. این می‌تواند شامل استقراض و دگردیسی متنی دیگر توسط مؤلف یا ارجاع دادن خواننده به متنی دیگر باشد. بینامتنی به معنی شکل یافتن متنی جدید بر اساس متون معاصر یا قبلی است به‌طوری‌که متن جدید فشرده‌ای است از تعدادی از متون که مرز بین آن‌ها محو شده و ساختارش به شکلی تازه شود. به‌طوری‌که از متون قبلی چیزی جز ماده آن باقی نمانده است و اصل آن در متن جدید پنهان شده و تنها افراد خبره توان تشخیص آن را داشته باشند (ریبیدی، ۲۰۱۲م: ۲۹). بینامتنیت به رابطه تفسیری و معناشناختی ناظر است و در تفسیر قرآن نیز مراد از بینامتنی، توجه به روابط نشانه‌شناختی و معناشناختی است که متون دیگر می‌توانند با قرآن داشته باشند (قائم‌نیا، ۱۳۸۹ش: ۴۴۴). متن موجود همان متن حاضر است و متونی را که با متن کنونی تعامل دارد، متن غائب نامند؛ یعنی هرگونه متنی (متن حاضر) حاصل یک فرآیند تبدیل (عملیات بینامتنی) از متون دیگری (متون پنهان) است (الموسی، ۲۰۰۰م: ۵۳).

هنگامی که متن نامه ۲۷ نهج‌البلاغه به‌طور تطبیقی با متون دیگر همچون: الغارات، تحف العقول و امالی مفید مقایسه گردد، می‌توان با عملیات بینامتنیت به یک متن مشترک رسید. با دقت و تأمل در جملات مشترک می‌توان به این نتیجه رسید که همه نقل‌ها، یک روایت هستند و تفاوت عمده آن‌ها در اجمال و تفصیل بوده و رابطه بینامتنی یا تناسی که میان متن نهج‌البلاغه و متون دیگر برقرار است از نوع نفی کلی یا حواری است. (اسداللهی، فتحی، محرمی، آقایی، ۱۳۹۹: ۱-۲۱).

باید توجه داشت «که در نفی کلی مقدار زیادی از متن پنهان در متن حاضر بکار رفته و معمولاً این تعامل به شکل آشکار صورت می‌گیرد، چرا که خواننده با خواندن متن حاضر، به سبب وفور و وضوحش به حضور

بارز متن غایب در متن حاضر پی می‌برد و حامل بالاترین شکل تعامل با متن غایب است» (میرزایی، ۱۳۸۸ش: ۸). اینک به متون مشترک در هر چهار نقل اشاره می‌شود:

سید رضی نامه ۲۷ را با این تعبیر آغاز می‌کند: «فَاخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ وَ أَلِنْ لَهُمْ جَانِبَكَ وَ ابْسُطْ لَهُمْ وَجْهَكَ وَ آسِ بَيْنَهُمْ فِي اللَّحْظَةِ وَ النَّظْرَةِ حَتَّى لَا يَطْمَعَ الْعُظْمَاءُ فِي خَيْفِكَ لَهُمْ وَ لَا يَيَّاسَ الصُّعْفَاءُ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ» این عبارت در نقل ابراهیم ثقفی و شیخ مفید وجود ندارد اما در نقل حرانی چنین روایت شده: «وَ إِذَا أَنْتَ قَضَيْتَ بَيْنَ النَّاسِ فَاخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ وَ لَيِّنْ لَهُمْ جَانِبَكَ وَ ابْسُطْ لَهُمْ وَجْهَكَ وَ آسِ بَيْنَهُمْ فِي اللَّحْظِ وَ النَّظْرِ حَتَّى لَا يَطْمَعَ الْعُظْمَاءُ فِي خَيْفِكَ لَهُمْ وَ لَا يَيَّاسَ الصُّعْفَاءُ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ش: ۱۷۷).

سید رضی در نهج البلاغه چنین نقل می‌کند: «فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُسَائِلُكُمْ مَعَشَرَ عِبَادِهِ عَنِ الصَّغِيرَةِ مِنْ أَعْمَالِكُمْ وَ الْكَبِيرَةِ وَ الظَّاهِرَةِ وَ الْمُسْتَوْرَةِ فَإِنْ يُعَذِّبْ فَأَنْتُمْ أَطْلَمُ وَ إِنْ يُعْفَ فَهَوَ أَكْرَمُ» ثقفی و شیخ مفید همین معنا را با این الفاظ روایت می‌کند: «فَاعْلَمُوا يَا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ اللَّهَ جَلَّ وَ عَزَّ سَائِلُكُمْ عَنِ الصَّغِيرِ مِنْ عَمَلِكُمْ وَ الْكَبِيرِ فَإِنْ يُعَذِّبْ فَتَحْنُ أَطْلَمُ وَ إِنْ يُعْفَ فَهَوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۶۱؛ ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۷/۱).

سیدرضی در نهج البلاغه چنین روایت می‌کند: «وَ اعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ الْمُتَّقِينَ ذَهَبُوا بِعَاجِلِ الدُّنْيَا وَ آجَلِ الْآخِرَةِ فَشَارَكُوا أَهْلَ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ وَ لَمْ [يُشَارِكُهُمْ أَهْلُ] يُشَارِكُوا أَهْلَ الدُّنْيَا فِي آخِرَتِهِمْ سَكَنُوا الدُّنْيَا بِأَفْضَلِ مَا سَكِنَتْ وَ أَكَلُواهَا بِأَفْضَلِ مَا أَكَلَتْ فَخَطُّوا مِنَ الدُّنْيَا بِمَا حَظِي بِهِ الْمُتْرَفُونَ وَ أَخَذُوا مِنْهَا مَا أَخَذَهُ الْجَبَابِرَةُ الْمُتَكَبِّرُونَ ثُمَّ انْقَلَبُوا عَنْهَا بِالزَّادِ الْمُبْلَغِ وَ الْمَنْجَرِ الرَّابِحِ أَصَابُوا لَدَّةَ زُهْدِ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ وَ تَيَقَّنُوا أَنَّ اللَّهَ عَدَا فِي آخِرَتِهِمْ لَا تُرَدُّ لَهُمْ دَعْوَةٌ» همچنين ثقفی و شیخ مفید همین معنا را با این الفاظ روایت می‌کند: «وَ اعْلَمُوا يَا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ الْمُتَّقِينَ حَازُوا عَاجِلَ الْخَيْرِ وَ آجَلَهُ شَارَكُوا أَهْلَ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ وَ لَمْ يُشَارِكُهُمْ أَهْلُ الدُّنْيَا فِي آخِرَتِهِمْ أَبَاحَهُمُ اللَّهُ مِنَ الدُّنْيَا مَا كَفَاهُمْ وَ بِهِ أَعْنَاهُمْ قَالَ اللَّهُ عَزَّ اسْمُهُ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ سَكَنُوا الدُّنْيَا بِأَفْضَلِ مَا سَكِنَتْ وَ أَكَلُواهَا بِأَفْضَلِ مَا أَكَلَتْ شَارَكُوا أَهْلَ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ فَأَكَلُوا مَعَهُمْ مِنْ طَيِّبَاتِ مَا يَأْكُلُونَ وَ شَرِبُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا يَشْرَبُونَ وَ لَبَسُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَلْبَسُونَ وَ سَكَنُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَسْكُونُونَ وَ تَزَوَّجُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَتَزَوَّجُونَ وَ رَكِبُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَرَكِبُونَ أَصَابُوا لَدَّةَ الدُّنْيَا مَعَ أَهْلِ الدُّنْيَا وَ هُمْ عَدَا جِيرَانُ اللَّهِ يَتَمَتَّعُونَ عَلَيْهِ فَيُعْطِيهِمْ مَا تَمَنَّوْهُ وَ لَا يَرُدُّ لَهُمْ دَعْوَةً وَ لَا يَنْقُصُ لَهُمْ نَصِيبًا مِنَ اللَّذَّةِ.» (همان)

سید در نهج البلاغه چنین روایت می‌کند: «فَاخَذَرُوا عِبَادَ اللَّهِ الْمَوْتَ وَ قُرْبَهُ وَ أَعْدُوا لَهُ عُدَّتَهُ فَإِنَّهُ يَأْتِي بِأَمْرِ عَظِيمٍ وَ حَظَبٍ جَلِيلٍ بِخَيْرٍ لَا يَكُونُ مَعَهُ شَرٌّ أَبَدًا أَوْ شَرٌّ لَا يَكُونُ مَعَهُ خَيْرٌ أَبَدًا فَمَنْ أَقْرَبَ إِلَى الْجَنَّةِ مِنْ عَامِلِهَا وَ مَنْ أَقْرَبَ إِلَى النَّارِ مِنْ عَامِلِهَا وَ أَنْتُمْ طُرْدَاءُ الْمَوْتِ إِنْ أَقَمْتُمْ لَهُ أَخَذَكُمْ وَ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنْهُ أَدْرَكَكُمْ وَ هُوَ أَلْزَمُ لَكُمْ مِنْ ظِلِّكُمْ الْمَوْتُ مَعْفُودٌ بِنَوَاصِيكُمْ وَ الدُّنْيَا تُطَوَّى مِنْ خَلْفِكُمْ فَاخَذَرُوا نَاراً فَعَرَّضُوا بَعِيداً وَ حُرِّهَا شَدِيداً وَ عَدَابُهَا جَدِيداً دَارٌ لَيْسَ فِيهَا رَحْمَةٌ وَ لَا تَسْمَعُ فِيهَا دَعْوَةً وَ لَا تُفْرِّجُ فِيهَا كُرْبَةً» همچنين ثقفی و شیخ مفید، همین معنا را چنین روایت می‌کنند: «اخذروا يا عباد الله الموت و سكرته و أعدوا له عدته فإنه يفجؤكم بأمر عظيم بخير لا يكون معه شر أبداً أو بشر لا يكون معه خير أبداً أو بشر لا يكون معه شر أبداً أو بشر لا يكون معه خير أبداً فمن أقرب إلى الجنة من عاملها و من أقرب إلى النار من عاملها و هو أزرم لكم من ظلكم الموت معفود بنواصيكم و الدنيا تطوى من خلفكم فاخذروا ناراً فعرضوا بعيداً و حرها شديد و عذابها جديد دار ليس فيها رحمة و لا تسمع فيها دعوة و لا تفرج فيها كربة»

مِنْ خَلْفِكُمْ ... لِأَنَّهُ يَقْضِي وَ يَصِيرُ إِلَى غَيْرِهِ إِلَى نَارٍ قَعْرَهَا بَعِيدٌ وَ حَرُّهَا شَدِيدٌ وَ شَرَابُهَا صَدِيدٌ وَ عَذَابُهَا جَدِيدٌ وَ مَقَامُهَا حَدِيدٌ لَا يَفْتُرُ عَذَابُهَا وَ لَا يَمُوتُ سَكَاةً دَارٌ لَيْسَ فِيهَا رَحْمَةٌ وَ لَا يُسْمَعُ لِأَهْلِهَا دَعْوَةٌ» (همان)

در بخش دیگر سید، کلام مولی را چنین روایت می‌کند: «وَ إِنْ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ يَشْتَدَّ خَوْفُكُمْ مِنَ اللَّهِ وَ أَنْ يَحْسُنَ ظَنُّكُمْ بِهِ فَاجْمَعُوا بَيْنَهُمَا فَإِنَّ الْعَبْدَ إِنَّمَا يَكُونُ حَسُنَ ظَنُّهُ بِرَبِّهِ عَلَى قَدْرِ خَوْفِهِ مِنْ رَبِّهِ وَ إِنْ أَحْسَنَ النَّاسُ ظَنًّا بِاللَّهِ أَشَدُّهُمْ خَوْفًا لِلَّهِ» در امالی مفید این تعبیر وجود ندارد اما در روایت ثقفی، چنین آمده: «فَإِنْ اسْتَطَعْتُمْ عِبَادَ اللَّهِ أَنْ يَشْتَدَّ خَوْفُكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَ يَحْسُنَ بِهِ ظَنُّكُمْ فَافْعَلُوا فَإِنَّ الْعَبْدَ إِنَّمَا تَكُونُ طَاعَتُهُ عَلَى قَدْرِ خَوْفِهِ إِنْ أَحْسَنَ النَّاسُ طَاعَةَ اللَّهِ أَشَدُّهُمْ لَهُ خَوْفًا» (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۵۴/۱)

سپس سید رضی، کلام امام را چنین نقل می‌کند: «وَ اعْلَمْ يَا مُحَمَّدَ بْنَ أَبِي بَكْرٍ أَنِّي قَدْ وَلَّيْتُكَ أَعْظَمَ أَجْنَادِي فِي نَفْسِي أَهْلَ مِصْرَ فَأَنْتَ مَحْفُوقٌ أَنْ تُخَالِفَ عَلَى نَفْسِكَ وَ أَنْ تُنَافِحَ عَن دِينِكَ وَ لَوْ لَمْ يَكُنْ لَكَ إِلَّا سَاعَةٌ مِنَ الدَّهْرِ وَ لَا تُسْخِطُ اللَّهَ بِرِضَا أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ فَإِنَّ فِي اللَّهِ خَلْفًا مِنْ غَيْرِهِ وَ لَيْسَ مِنَ اللَّهِ خَلْفٌ فِي غَيْرِهِ» شیخ مفید و ابراهیم ثقفی، همین عبارت را چنین نقل کرده‌اند: «ثُمَّ اعْلَمْ يَا مُحَمَّدَ بْنَ أَبِي بَكْرٍ أَنِّي قَدْ وَلَّيْتُكَ أَعْظَمَ أَجْنَادِي فِي نَفْسِي أَهْلَ مِصْرَ فَإِذَا وَلَّيْتُكَ مَا وَلَّيْتُكَ مِنْ أَمْرِ النَّاسِ فَأَنْتَ حَقِيقٌ أَنْ تَخَافَ مِنْهُ عَلَى نَفْسِكَ وَ أَنْ تَحْذَرَ مِنْهُ عَلَى دِينِكَ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ لَا تُسْخِطَ رَبُّكَ عَزَّ وَ جَلَّ بِرِضَا أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ فَافْعَلْ فَإِنَّ فِي اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ خَلْفًا مِنْ غَيْرِهِ» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۶۶؛ ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۵/۱)

سید در ادامه چنین روایت می‌کند: «صَلِّ الصَّلَاةَ لَوْفَيْهَا الْمُؤَقَّتِ لَهَا وَ لَا تُعَجِّلْ وَفَتْهَا لِفِرَاقٍ وَ لَا تُؤَخِّرْهَا عَن وَفَيْهَا لِاشْتِغَالٍ وَ اعْلَمْ أَنَّ كُلَّ شَيْءٍ مِنْ عَمَلِكَ تَبِعَ لِصَلَاتِكَ» اما در روایت شیخ مفید و ثقفی، این فراز بسیار طولانی‌تر نقل شده: «انظُرْ يَا مُحَمَّدُ صَلَوَاتِكَ كَيْفَ تُصَلِّيَهَا فَإِنَّمَا أَنْتَ إِمَامٌ يُتَّبَعُ لَكَ أَنْ تَتَمَّهَا وَ أَنْ تُحَفِّظَهَا بِالْأَرْكَانِ وَ لَا تُحَفِّفَهَا وَ أَنْ تُصَلِّيَهَا لَوْفَيْهَا فَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ إِمَامٍ يُصَلِّي بِقَوْمٍ فَيَكُونُ فِي صَلَاتِهِمْ نَقْصٌ إِلَّا كَانَ إِنْهُمْ ذَلِكَ عَلَيْهِ وَ لَا يَنْقُصُ ذَلِكَ مِنْ صَلَاتِهِمْ شَيْئاً ثُمَّ الْوُضُوءُ فَإِنَّهُ مِنْ تَمَامِ الصَّلَاةِ اغْسِلْ كَفَيْكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ بِالْاِعْتِرَافِ مِنَ الْآيَةِ ... لَا تُعَجِّلْ بِهَا عَنِ الْوَقْتِ لِفِرَاقٍ وَ لَا تُؤَخِّرْهَا عَنِ الْوَقْتِ لِشُغْلٍ» (همان) در این نقل امیرمؤمنان علیه‌السلام کیفیت وضو و اوقات نماز را به شکل کامل توضیح می‌دهد.

سپس سید رضی چنین روایت می‌کند: «فَإِنَّهُ لَا سَوَاءَ إِمَامُ الْهُدَى وَ إِمَامُ الرَّذَى وَ وَلِيُّ النَّبِيِّ وَ عَدُوُّ النَّبِيِّ وَ لَقَدْ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ إِنِّي لَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي مُؤْمِنًا وَ لَا مُشْرِكًا أَمَّا الْمُؤْمِنُ فَيَمْنَعُهُ اللَّهُ بِإِيمَانِهِ وَ أَمَّا الْمُشْرِكُ فَيَقْمَعُهُ اللَّهُ بِشِرْكِهِ وَ لَكِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ كُلَّ مُنَافِقٍ الْجَنَانِ عَالِمِ اللِّسَانِ يَقُولُ مَا تَعْرِفُونَ وَ يَفْعَلُ مَا تُنْكِرُونَ» در امالی و الغارات چنین آمده: «وَ اعْلَمُوا أَنَّهُ لَا يَسْتَوِي إِمَامُ الْهُدَى وَ إِمَامُ الرَّذَى وَ وَصِيُّ النَّبِيِّ وَ عَدُوُّهُ إِنِّي لَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ مُؤْمِنًا وَ لَا مُشْرِكًا أَمَّا الْمُؤْمِنُ فَيَمْنَعُهُ اللَّهُ بِإِيمَانِهِ وَ أَمَّا الْمُشْرِكُ فَيَخْجِزُهُ اللَّهُ عَنْكُمْ بِشِرْكِهِ لَكِنِ أَخَافُ عَلَيْكُمْ الْمُنَافِقَ يَقُولُ مَا تَعْرِفُونَ وَ يَفْعَلُ مَا تُنْكِرُونَ» (همان).

بنابراین هر آنچه سید رضی در نهج‌البلاغه نقل کرده در امالی و الغارات و همچنین تحف العقول وجود دارد با این تفاوت که سید رضی منتخب خود از نامه مفصل امیر مؤمنان علیه‌السلام به محمد بن ابوبکر را نقل نموده است.

۴-۲. تبیین تفاوت نقل امالی مفید و الغارات با نقل نهج البلاغه

مرحوم شیخ مفید و ابراهیم ثقفی، هر یک با سند خود و ابن شعبه حرانی به طور مرسل، عهدنامه محمد بن ابوبکر را نقل می‌کنند. البته حرّانی تصریح می‌کند که نامه را تلخیص نموده است: «ثُمَّ كَتَبَ إِلَى أَهْلِ مِصْرَ بَعْدَ مَسِيرِهِ مَا اخْتَصَرْنَاهُ» (ابن شعبه حرّانی، ۱۳۶۳ ش: ۱۷۶) از این رو برخی تعبیر در تحف العقول وجود ندارد اما با این حال از روایت سید رضی در نهج البلاغه کامل‌تر است. سید رضی، بخش‌هایی از نامه مفصل حضرت را انتخاب نموده و در نهج البلاغه روایت کرده ولی اشاره به تلخیص یا منتخب بودن نامه ۲۷ نکرده است. در نتیجه تضاد و تعارضی بین نقل‌ها از لحاظ لفظ یا محتوا وجود ندارد. تنها تفاوتی که هست اجمال و تفصیل بین نقل‌ها است.

۳. نتیجه‌گیری

پس از پژوهش در اسناد عهدنامه محمد بن ابی بکر و مدالیل نقل‌های محمد بن ابراهیم ثقفی، ابن شعبه حرّانی، شیخ مفید و سید رضی نتایج زیر به دست آمد:

امیرمؤمنان علیه‌السلام نامه مفصلی به محمد بن ابی بکر نگاشته که براساس تحقیقات انجام شده، اصل صدور نامه قطعی است.

این عهدنامه را سید رضی به‌عنوان نامه ۲۷ نهج البلاغه به گونه مرسل نقل می‌کند اما دو نقل از شیخ مفید و محمد بن ابراهیم ثقفی وجود دارد که عهدنامه را با سند متصل به امام روایت کرده‌اند؛ در نتیجه نامه ۲۷ مرسل نیست بلکه مسند است.

پس از اعتبارسنجی دو سند موجود در امالی مفید و الغارات ثقفی روشن گردید که سند امالی به سبب وجود روایان مهمل و ناشناس و سند الغارات به سبب وجود روایان ضعیف و مذموم، غیر معتبر است. در اعتبارسنجی متنی، همه فرازهای نامه ۲۷ نهج البلاغه اصالت‌یابی متنی شد و با دیگر خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه از لحاظ محتوایی با شیوه تفسیر نهج البلاغه با نهج البلاغه اعتبارسنجی شد و هم‌سپاقتی نامه ۲۷ با سایر روایات نهج البلاغه اثبات گردید.

در اعتبارسنجی بینا متنی، نقل‌های امالی مفید، الغارات ثقفی، تحف العقول ابن شعبه حرّانی و نهج البلاغه سید رضی به شکل تطبیقی مقایسه شد و پس از تعیین نقاط اشتراک و افتراق نقل‌ها، روشن گردید که هر آنچه سید در نهج البلاغه نقل کرده در کتب روایی مذکور موجود است با این تفاوت که سید رضی منتخب خود را از عهدنامه نقل کرده و تنهاترین تفاوت، اجمال و تفصیل است.

در نتیجه صحت انتساب نامه ۲۷ نهج البلاغه به امام علی علیه‌السلام از راه متن‌شناسی به واسطه وثوق خبری و قوت و اصالت متن احراز گردید؛ هرچند وثوق مخیری و سندی اثبات نشد اما مرسل بودن نهج البلاغه با دو سند شیخ مفید و محمد ثقفی برطرف گردید.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- ابن حبان، محمد بن حبان بن احمد (١٩٧٣م). الثقات. تحقیق: محمد عبدالمعید خان، چاپ یکم. حیدرآباد: دائرة المعارف العثمانية.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (١٣٩٠ق). لسان المیزان. تحقیق: دائرة المعارف النظامية الهند، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ابن حیون، نعمان بن محمد (١٣٧٩ق). شرح الأخبار. تحقیق: سید محمد حسینی جلالی، چاپ یکم. قم: جامعه مدرسین قم.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (بی تا). وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان. تحقیق، احسان عباس، بیروت: دارالتقافه.
- ابن داود حلّی، حسن بن علی (١٣٤٢ش). الرجال. تحقیق: جلال الدین محدث، چاپ یکم. تهران: دانشگاه تهران.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (١٣٦٣ش). تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله. تحقیق: علی اکبر غفاری، چاپ دوم. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- ابن عماد، عبدالحی بن احمد (١٤٠٦ق). شذرات الذهب فی اخبار من ذهب. تحقیق: عبدالقادر ارناؤوط و محمد ارناؤوط، چاپ یکم، بیروت: دار ابن کثیر.
- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم (١٩٩٢م). المعارف. تحقیق: تروت عکاشه. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- استرآبادی، محمد بن علی (١٤٢٢ق). منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال. چاپ یکم. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
- اسداللهی، خدابخش، فتحی، بهنام، محرمی، رامین، و آقایی، مهرداد (١٣٩٩). بررسی بازتاب منهجی نهج البلاغه در حدیقه سنایی با رویکرد بینامتنیت. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال ٨، شماره ٢٩، ٢١-١.
- الموسی، خلیل (٢٠٠٠م). قراءات فی الشعر العربی الحديث و المعاصر، چاپ یکم، بیروت: اتحاد الكتاب العربی.
- تقفی، محمد بن ابراهیم (١٤١٠ق). الغارات. تحقیق: عبدالزهرا حسینی، چاپ یکم. قم: دارالکتب الاسلامی.
- جزائری، محمدجعفر (١٤١٦ق). هدی الطالب فی شرح المکاسب. بی جا: طلیعة النور.
- جوادی آملی، عبدالله (١٣٩٩ش). تسنیم. تحقیق: سعید بندعلی، چاپ دوم. قم: اسراء.
- حسن زاده آملی، حسن (١٣٨٣ش). انسان کامل در نهج البلاغه. چاپ یکم. تهران: الف. لام. میم.
- الحسینی الخطیب، سیدعبدالزهرا (١٤٠٩ق). مصادر نهج البلاغه و آسانیده. چاپ چهارم. بیروت: دارالزهراء سلام الله علیها.
- حسینی میلانی، سیدعلی (١٤١٤ق). نفحات الأزهار. قم: انتشارات مهر.
- حلّی، حسن بن یوسف (١٤١١ق). خلاصة الاقوال فی معرفة احوال الرجال. قم: دار الذخائر.
- خراسانی، محمدکاظم (١٤٢٧ق). کفایة الأصول. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
- خوئی، سید ابوالقاسم (١٤١٣ق). معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الروات. چاپ پنجم. نجف: مؤسسه امام الخوی (ره).
- ذهبی، محمد بن احمد (١٤٠٥ق). سیر اعلام النبلاء. چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الرسالة.

- (۱۳۸۲ق). میزان الاعتدال فی نقد الرجال. تحقیق: علی محمد بجاوی، چاپ یکم، بیروت: دارالفکر.
- الریبیدی، عبدالسلام (۲۰۱۲م). النص الغائب فی القصيدة العربية الحديثة. چاپ یکم، عمان: دارغیداء للنشر و التوزیع.
- ربیعان، معصومه (۱۴۰۰ش). اعتبارسنجی حکمت ۱۳۶ با تمرکز بر عبارت جهاد المرأة حسن التبعّل. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال ۹، شماره ۳۶، ۱۹-۱.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۸ق). موسوعه طبقات الفقهاء. چاپ چهارم. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سمعانی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور (۱۳۸۲ق). الانساب. تحقیق: عبدالرحمان بن یحیی المعلمی الیمانی، چاپ یکم، حیدرآباد: مجلس دائرةالمعارف العثمانیه.
- شبیری زنجانی، سید موسی (۱۴۳۶ق). الجامع فی الرجال. تحقیق: سید محمد حسینی قزوینی، چاپ یکم، قم: مؤسسه ولی العصر عجل الله تعالی فرجه للدراسات الإسلامية.
- شرفالدين عاملی، سیدعبدالحسین (۱۳۷۷ق). المراجعات. تحقیق: حسین راضی، چاپ دوم. قم: المجمع العالمی لأهل البيت علیهم السلام.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۹۹۵م). الملل و النحل، تحقیق: علی حسن فاعور، چاپ چهارم، بیروت: دارالمعرفة.
- الصفدی، صلاحالدين خليل بن ایبک (۱۴۲۰ق). الوافی بالوفیات. تحقیق: أحمد الأرنؤوط و ترکی مصطفی، بیروت: داراحیاء التراث.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۱۴۱۵ق). المعجم الكبير. تحقیق: حمدي بن عبدالمجید السلفی، چاپ دوم. قاهره: مكتبة ابن تیمیه.
- طبری آملی، عمادالدين محمدبن ابی القاسم (۱۳۸۳ق). بشارة المصطفى صلى الله عليه و آله لشيعة المرتضى عليه السلام. نجف: مكتبة الحيدرية.
- طوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۴ق). الرجال. تحقیق: میرداماد و رجائی، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- (۱۴۱۴ق). الأملی. چاپ یکم. قم: دار الثقافة.
- (۱۴۱۷ق). الفهرست. تحقیق: جواد فیومی، چاپ یکم. قم: نشر الفقاهة.
- عرشی، امتیاز علیخان (۱۳۹۹ق). استناد نهج البلاغه. مترجم: عامر الانصاری، چاپ یکم، قم: مكتبة الثقلين القرآن و العترة.
- عشریه، رحمان، خاکسار کندر، مهران و نقیب، محمد (۱۳۹۶ش). اعتبارسنجی اصالت خطبه ۲۱۹ نهج البلاغه با بررسی چالشها و دیدگاههای حدیثی و تاریخی خطبه. پژوهش نامه علوی، سال ۱۳۹۶، شماره ۱۶، ۹۷-۷۱.
- قائمی نیا، علیرضا (۱۳۸۹ش). بیولوژی نصّ (نشانه شناسی و تفسیر قرآن). چاپ یکم، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- کاشف الغطاء، هادی (۱۳۵۴ق). مستدرک نهج البلاغه. بیروت: مكتبة اندلس.
- کشی، ابوعمرو عبدالعزیز (۱۴۰۹ق). الرجال. تحقیق: حسن مصطفوی، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
- مامقانی، عبدالله (۱۴۲۳ق). تنقیح المقال فی علم الرجال. تحقیق: محیی الدین مامقانی، چاپ یکم، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- متقی هندی، علی بن حسام (۱۴۰۱ق). كنز العمال فی سنن الأقوال و الأحوال، تحقیق: بكری حیانی و صفوة السقا.

- چاپ پنجم. بیروت: مؤسسه الرسالة.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق). الاختصاص. تحقیق: علی اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، چاپ یکم. قم: المؤتمر العالمي لالفیة الشيخ المفید.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق). الأمالی. تحقیق: حسین ولی و علی اکبر غفاری، چاپ یکم. قم: کنگره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از فضلا (۱۳۸۶ش). پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام شرح تازه و جامعى بر نهج البلاغه. چاپ یکم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میرجهانی طباطبایی، حسن (۱۳۴۶ش). مصباح البلاغة فی مشکات الصیاعة. قم: حسن میرجهانی.
- میرزایی، فرامرز و واحدی، ماشاءالله (۱۳۸۸ش). روابط بینامتنی قرآن با اشعار احمد مطر. دوفصلنامه ادب و زبان، شماره ۲۵، ۳۲۲-۳۹۹.
- نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی (۱۴۱۸ق). الرجال. تحقیق: سید موسی شبیری زنجانی، چاپ ششم. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- وحید بهبهانی، محمدباقر (۱۴۱۵ق). الفوائد الحائریة. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- یافعی، عبدالله بن اسعد (۱۴۱۷ق). مرآة الجنان وعبرة الیقظان فی معرفة ما یعتبر من حوادث الزمان. تحقیق: خلیل المنصور، بیروت: دارالکتب العلمیه.